

«ГОЛОС В'ЯЗНЯ»: ТЮРЕМНА ТЕМАТИКА В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ ЧАСІВ НЕПУ

О.К. Міхєєва

У статті на основі матеріалів преси для в'язнів розглядається специфіка оприлюднення в суспільстві 1920-х рр. «тюремної» проблематики. Архівні документи у сукупності з періодичними повідомленнями дозволили показати наявність у тогочасної народної журналістики «особливої» функції, яку б сучасною термінологією ми б означили як «внутрішнє сигналізаторство». В цілому зазначається, що завдяки активній журналістській діяльності пенітенціарна система УСРР часів непу на початковому етапі її діяльності не була закритою, умови утримання ув'язнених, а також питання щодо можливої амністії, перебували під контролем громадських організацій та ставали предметом обговорень у публічному дискурсі через публікації у пресі. Однак вже на середину 1920-х рр. громадянські ініціативи поступово згортаються, доступ зовнішніх представників спільнот до внутрішнього середовища пенітенціарної установи обмежувався, зробивши на кінець нової економічної політики систему місць позбавлення волі непрозорою для суспільства.

Від початку встановлення радянської влади та започаткування нової пенітенціарної системи (в якій тюрми витіснялися різноманітними місцями позбавлення волі карально-виховного типу) розпочалася і робота щодо організації справи перевиховання ув'язнених, напрацювання правил утримання за ґратами, внутрішнього розпорядку та дисциплінарних норм. У роки нової економічної політики пенітенціарні установи перетворилися на невід'ємну частину загальної структури правоохоронних органів. Головною специфікою радянської пенітенціарної системи протягом досліджуваного періоду було те, що вона виступала не тільки як виконавець судових вироків, а й як доволі самостійний у своїх рішеннях та виборі простір широкого застосування морально-виховних заходів, що зрештою забезпечувало превентивну функцію. Чималу роль у реалізації державою нового проекту перевиховання злочинців відігравала преса.

Означена тематика в науковій літературі представлена вкрай обмежено. Маємо низку публікацій 1920-х рр., зокрема статті М. Гродзинського [1], Є.Г. Ширвіндта [2], А. Штесса [3], В. Якубсона [4-7], Н. Лаговієра [8], а також публікації сучасних авторів, – Я.І. Гілінського [9], Р.С. Мулукаєва [10], В.В. Лунєєва [11], Н.Верта [12] та інших, в працях яких як один з аспектів, висвітлюється пенітенціарна політика та практика радянської влади у 1920-ті рр. фактично без зазначення української специфіки.

Важливим елементом у системі подолання злочинності була періодична преса. Вона інформувала суспільство про скоєні злочини, роботу правоохоронних органів, несла в собі зліпок нової ідеології через оціночні матеріали стосовно практики перевиховання та виправлення злочинців. Однак в неї була ще одна, доволі цікава функція – завдяки створенню розгалуженої системи кореспондентів «від народу» (сількорів, робкорів, мілкорів, комкорів* тощо) влада регулярно отримувала інформацію про життя суспільства на рівні малих соціальних груп, представником яких і був цей кореспондент. Той самий принцип був застосований і у місцях позбавлення волі, де обов'язковою ставала наявність друкованого органу для в'язнів, що створювався та видавався під керівництвом представника адміністрації – завідувача культурно-просвітницькою частиною. Останній в

* Сількори – сільські кореспонденти, мілкори – міліцейські кореспонденти, робкори – робітничі кореспонденти, комкори – кореспонденти-комуністи тощо.

своїй роботі спирався на культкомісію, що утворювалася із в'язнів, і яка керувала діяльністю камкорів та допкорів**.

Подібна робота розглядалася як інструмент перевиховання злочинців через самодіяльність та самоорганізацію: *«Завдяки газетам та журналам, що видаються у стінах бупрів, а також поза ними, але спеціально для них, якою є газета «Долой преступность», ув'язненим надається повна можливість висвітлювати свої потреби, своє життя, боротися з перешкодами, що стоять на заваді проведенню в життя виправно-трудового кодексу (хуліганство, картярство та інші пороки – спадок колишніх царських тюрем), викривати зловживання окремих посадових осіб, що ставить собі за мету, звичайно, не підривати авторитет адміністрації, а навпаки, допомагати цим керівникам Виправно-трудоного відділу проводити в життя накреслену програму, залучати ув'язнених до обговорення та розв'язання господарських й культурних питань, де часто зустрічається халатність, безгосподарність та явні злочини»* [13].

При цьому завідувачу культурно-просвітницькою частиною місця позбавлення волі відводилась особлива роль. Саме йому, через його призначення як вихователя, в першу чергу належало право розміщення по камерах (що мало неабияке значення через різні умови утримання певних категорій в'язнів), вирішення питання щодо своєчасності умовно-дострокового звільнення, відправки на роботу та зарахування трудових днів. Він також керував організацією товариських судів та призначав дисциплінарні покарання «невиправним». Для виконання такої роботи потрібна була детальна інформація про те, що відбувається в кожній замкненій групі – камері, що і ставало можливим через організацію такої системи повідомлень через замітки «камкорів» чи «допкорів». Не всі матеріали, написані камкорами, потрапляли на шпальти газет. Однак, вочевидь, усі приймалися до відома та ставали інформаційним підґрунтям для застосування тих чи інших превентивних заходів.

Тож в такий спосіб камкор перетворювався на повідомлювача, отримуючи певні переваги щодо скорочення терміну перебування за ґратами [14]. На користь останнього може свідчити те, що така робота швидше зараховувалася за принципом 2 дні роботи за 3 дні ув'язнення, а також і те, що населення місць позбавлення волі вороже ставилося до камкорів, розглядаючи їх як шпигунів, стукачів, що доносять адміністрації внутрішні моменти життя певної групи, збирають плітки, сварки тощо [15]. Нерідкими були випадки побиття комкорів, які згодом ставали предметом розгляду товариських судів. До речі, стабілізація функціонування преси для в'язнів співпала за часом з організацією інформаційної мережі у будинках примусової праці – у 1924/1925 бюджетному році НКВД УСРР розробив та передав на місця секретний наказ міліції та розшуку з приводу роботи тюремних інформаторів [16]. Камкори та інформатори разом робили населення місць позбавлення волі вельми прозорим та передбачуваним для тих, хто опікувався їх виправленням.

Преса для в'язнів починалася із стінних газет, інформаційних листків, що писалися від руки, а згодом «доросла» до обов'язкових видань при кожному виправно-трудоному закладі та друкованих типографським способом газет та журналів з чималим тиражем***, що розповсюджувалися також і поза межами місць позбавлення волі.

** Камкори – камерні кореспонденти, допкори - найбільш досвідчені кореспонденти, висунуті з середовища камкорів, що представляли будинок примусової праці в цілому (від рос. – допр, дом общественно-принудительных работ) та повинні були забезпечувати постійний зв'язок із газетою «Долой преступность» (Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР).

*** Наприклад, щомісячна газета «Долой преступность», орган культурно-просвітницької інспекції виправно-трудоного відділу НКВС УСРР, заснована у 1925 р. (перший номер вийшов у жовтні 1925 р.), протягом року збільшила свій тираж з 2 тисяч до 8 тисяч примірників. Існувала на кошти, що надходили від передплатників-ув'язнених. Штатна робота та співпраця в газеті проходили на добровільних засадах, заробітної плати та гонорарів ніхто не отримував. Набиралася та друкувалася у Харківському бупрі №1 силами ув'язнених, які отримували за це платню за існуючими розцінками. При цьому в цій роботі приймали участь учні типографів, що в такий спосіб набували кваліфікації та професії під час ув'язнення. У

В означеній системі журналістських повідомлень знаходилося місце навіть для експериментів – у Харківському бупрі № 2 з 1926 р. почала виходити регулярна світлова газета, що «створювала можливість одночасної присутності значної кількості глядачів та легко засвоювалася» [18].

Зростання тиражів таких газет свідчило про результативність цієї практики та зростання її ролі. Завдання подібної преси вочевидь не обмежувалися внутрішнім інформуванням. Газети для в'язнів поступово почали виконувати ширше коло завдань. В першу чергу вони дійсно ставали інструментом самоорганізації та самодіяльності ув'язнених, оскільки останні мали можливість інформувати суспільство про стан та умови перевиховання, пропонувати виправно-трудовам ті чи інші реформаційні заходи, націлені на підвищення результативності процесу виправлення тощо. По-друге, подібні видання не давали суспільству перетворити ув'язнених на соціальних ізолянтів, постійно залишаючи проблему їх виправлення у полі суспільного обговорення, долучаючи організоване суспільство (у вигляді союзів, гуртків, об'єднань тощо) до розв'язання проблеми виправлення злочинців. По-третє, ці видання чинили упереджувальний вплив і на суспільство в цілому, яке мало змогу ознайомитися із умовами буття ув'язнених, специфікою їх відносин, пекучим жаданням звільнення та свободи (вираженим як у прозаїчній, так і у поетичній формі) і позбутися й гадки про скоєння злочину.

Замітки про життя в місцях позбавлення волі писалися самим ув'язненими. «Внутрішні» замітки по газетах окремих місць позбавлення волі цензурувалися завідувачем культурно-просвітницьким відділом. Так само перевірялися і листи ув'язнених, надіслані, приміром, до газети «Долой преступность», оскільки будь-яке листування з місць позбавлення волі проходило цензуру. Тож надруковані матеріали вочевидь не були «незалежною» думкою, бо отримували дозвіл на публікацію від адміністрації. Через це подібні видання становлять інтерес скоріше не як джерело достовірних даних про буття у місцях позбавлення волі, а як дані про пресу як інструмент інформування та перевиховання злочинців, а також засіб впливу на суспільну свідомість у питаннях щодо злочину та кари.

Газети для в'язнів, окрім загальних публікацій на політичну, історичну та юридичну тематику, містили інформацію, яка цілком вписувалася у декларовану концепцію перевиховання: повідомлення про наявні умови та перешкоди на шляху культурного зростання та виховання працею.

Основною формою виховання ув'язнених були різноманітні **освітньо-культурні заходи**. Вони були націлені на підвищення загального культурного рівня в'язнів та, одночасно, виконували й розважальну функцію, оскільки заповнювали навчанням, репетиціями, підготовкою та виступами безцільне перебування в камерах. Культурно-просвітна робота мала свої організаційні форми, спираючись на активних ув'язнених, організованих у первинні осередки на рівні камер.

Головний акцент у даній роботі був зроблений на організацію *загального та професійного навчання ув'язнених*. Як загальне, так і професійне навчання мало адресний характер. Загальну освіту надавали за програмою «лікбезів» (для повністю неписьменних) та окремо навчали тих, хто мав мінімальний рівень освіти (малописьменні) [19]. У окремих бупрах організували гуртки самоосвіти [20]. Випуски шкіл відбувалися в урочистій формі, в присутності інших ув'язнених. Випускникам надавали документи, що підтверджували отриманий рівень освіти, дарували книги, поздоровляли з початком нового життя: *«Ви починаєте багато чого інакше розуміти, багато що стає для вас помітним з того, що раніше ви не помічали. Ви завдяки освіті легко знайомитеся із законами, розпорядженнями, а також з усіма явищами природи та багато чим іншим.*

вересні 1926 р., після виходу ювілейного 12 випуску, була ліквідована за рішенням комісії організаційного бюро ЦК КП(б)У попри обґрунтовану мотивацію з боку редакції газети та доповідну записку наркомун внутрішніх справ В.А. Балицького. Внутрішні бупрівські газети продовжували видаватися і надалі [17].

Радянська влада хоча й карає злочинця, але у той же самий час вона надає йому можливість виправитися, вибратися з темряви невігластва, що нас оточує» [21].

З огляду на те, що основну масу ув'язнених склали селяни та робітники, для них влаштовували також агрономічні та профтехнічні курси. У цьому випадку до навчання приймалися лише ті, хто вже вмів писати та читати. Курси тривали протягом трьох місяців. На агрономічних курсах надавалися загальні знання про правила сівозміни, землеустрою, способи удобрення землі, значення трактору та інших машин та двигунів у сільському господарстві тощо. На професійно-технічних – надавалися елементарні знання з креслення, арифметики, геометрії, технології металів та дерева, початкові знання з фізики й хімії тощо. Обов'язковим елементом навчання на курсах були уроки політосвіти, які проводив завідувач культурно-просвітної частини бупру. Цікавим моментом у організації подібних курсів було те, що викладачами на них були також ув'язнені. Тобто організація таких курсів мала подвійну користь – знаходила соціально важливу та кваліфіковану роботу освіченим ув'язням та давала нову стартову позицію тим, хто на них навчався [22]. Хоча з іншого боку, через таку самодостатність, знижувалася роль «зовнішніх» впливів на процес навчання та перевиховання ув'язнених.

У контексті підвищення загального культурного рівня мешканців місць позбавлення волі під керівництвом того ж самого завідувача культурно-просвітної частини бупру діяли культкомісії із ув'язнених (розподілені на юридичну, літературну, сільськогосподарську, хорovu групи, санкомісію та редакційну колегію тощо). З їх середовища обирали інструкторське бюро, яке давало завдання «культурникам» на кожен день, визначало теми лекцій та бесід [23].

Означена робота з ув'язненими була добре організованою, що створювало результативну виховну ситуацію для тих ув'язнів, які виявляли активність і, відповідно, бажання виправитися та повернутися до повноцінного життя у суспільстві. З іншого боку, це було гарним способом заповнити вільний час, створити відчуття потрібності та зайнятості для тих, хто перебував за ґратами. Останнє розуміли й самі ув'язнені. Так, приміром, характеризуючи організовані у 1926 р. у Артемівському бупрі № 2 сільськогосподарські курси, автор замітки написав наступне: *«Цікавим є склад слухачів, як за своїм соціальним походженням, так й за віком та родом злочину. Усі вони селяни, усі малоосвічені (більшість вихованці «лікбезу» бупру) у віці 25-28 років, за виключенням одного старця 50-ти років. Усі вони є випадковими злочинцями, оскільки жодного рецидивіста поміж них немає, але всі вони за тяжкі злочини засуджені до тривалих строків – від 8 до 10 років. І ось, не дивлячись на такі великі та безнадійні строки, вони з юнацьким запалом зайнялися освітою, деякі з них були слухачами 3-4 гуртків і весь денний час підлаштовували до розкладу занять, і таким чином у них не залишалось часу для ледарства, яке у бупрі є матір'ю усіх пороків у житті ув'язнених» [24].*

Однак подібна робота не в останню голову залежала і від тієї людини, що обіймала посаду завідувача культурно-просвітною частиною, а також від усієї адміністрації місця позбавлення волі. Подекуди до виконання розпоряджень щодо обов'язкової наявності у місцях позбавлення волі культурних заходів ставилися формально, виконуючи їх «для галочки»: *«Дуже часто у нас у Житомирському бупрі актори виходять на сцену не знаючи ролей, й повторюють усі лише за суфлером. Зрозуміло, що гра від цього втрачає дуже багато. Погано, коли спеці-актори не знають своїх ролей, а в нас далеко не спеці. Пояснюється це тим, що не завжди у нас цікавляться тим, чи готова п'єса до вистави, примушують грати після двох репетицій, не зважаючи на те, чи підготовлені «актори». Аби вистава була до певного числа. В результаті маємо «квартет» Крилова. А повний зал глядачів – ув'язнених – змушені терпляче сидіти та слухати» [25].*

Від інтенсивності взаємодії з ув'язненими залежав і результат справжнього перевиховання. Там, де ця робота не мала необхідної інтенсивності, одразу ж починали домінувати «камерні» розваги: *«У нас в 10 камері кожен вечір починають роботу «культурники»: кладуть когось посеред камери на підлогу, самі одягають ковдри як*

савани на плечі й ходять шерогою під спів навколо лежачого. А спів на церковний манер, тільки непристойними словами. Організатором цього виступає культтрійка камери. Ось так корисна розвага!» [26]. За відсутності добре поставленої роботи у окремих бупрах особливих масштабів досягали знуцання з новоприбулих та слабших, що наслідували «найкращі» тюремні традиції [27]. Зробивши ставку на вихованні людей, що здійснили злочин, та викорінюванні фізичних знуцань та страждань у просторі неволі, радянська пенітенціарна система була змушена інтенсивно ламати колишні стандарти тюремної поведінки в'язнів. Особливо це стосувалося в'язнів із досвідом – рецидивістів, які, в першу чергу, й були носіями подібної поведінки. Цю тюремно-злочинну традицію у 1920-ті роки відкидали завдяки самоорганізації ув'язнених та застосуванню методів колективного тиску на тих, чиї дії не вписувалися у новий режим функціонування місць позбавлення волі. Однією з причин наявності «камерних» ігор вважали недостатньо добре налагоджену культурну роботу, брак розваг для ув'язнених. Тож, культурно-просвітницьким заходам відводили надзвичайно важливу роль та розглядали їх і як спосіб перевиховання злочинців, і як інструмент підтримання певного дисциплінарного режиму.

Через посилену увагу культурно-просвітницька робота здебільшого виявлялася плідною та дійсно підвищувала загальний культурний рівень ув'язнених, одночасно відволікаючи їх від «камерних» дурниць. Організація та проведення такої роботи не були легкою справою. Мусимо враховувати специфіку контингенту, з яким треба було працювати. Поруч з ув'язненими, що мали першу «ходку» та сиділи за незначне порушення, були злочинці-рецидивісти, люди з психічними вадами. Тож й нерідкими були ситуації бійок у камерах через непорозуміння під час репетицій, занять тощо [28]. В середині 1920-х років прийшлося долати й такий перекис, як здійснення культурно-освітніх заходів лише для тих в'язнів, що отримали певний строк, залишаючи поза цією діяльністю ув'язнених, що перебували під слідством. Нагадаємо, що останні могли складати біля 50% усього населення місць позбавлення волі. Таке ігнорування підслідних природно викликало нарікання та примусило звернути увагу на особливий статус цієї категорії [29]. Але незважаючи на це, подібна робота, переживши свій етап становлення, вже на середину 1920-х років стає добре організованою та результативною системою виховання тих, хто у будь-який спосіб звинив з точки зору радянського закону.

Іншою важливою складовою загальної системи перевиховання злочинців були **дисциплінарні та товариські суди**. Останні були цікавою формою самоорганізації ув'язнених, які колективно приймали рішення стосовно людини з свого середовища, що порушувала встановлені правила життя за ґратами. Такі заходи вочевидь носили виховний характер та слугували прикладом для ув'язнених, які з огляду на досвід іншого починали розуміти можливі наслідки власної неправильної поведінки. Практика товариських судів розгорталася на основі циркуляру № 105 та інструкції НКВД від 1925 р. «Про товариські суди у виправно-трудовах установах» [30]. Головною метою подібних товариських судів вважалося «1. Здійснення морально-виховного впливу на ув'язнених, що скоїли ті чи інші проступки, які порушують встановлений у виправно-трудовій установі порядок та впливають деморалізуючим чином на інших ув'язнених, а також ті вчинки, які перешкоджають нормальному та повному запровадженню принципів виправно-трудового впливу; 2. боротьба з усякого роду негативними явищами серед ув'язнених й, особливо, із старим тюремним побутом та звичками; 3. розвиток в ув'язнених почуття відповідальності перед колективом». До компетенції товариських судів не належали кримінальні злочини, що були вчинені людиною під час ув'язнення.

Товариські суди склалися з трьох членів – головуючого та двох засідателів, обраних з числа ув'язнених (лише з категорій «зразкові» та «такі, що виправляються»). У роботі суду приймали участь обвинувач та захисники, так само обрані з означених категорій в'язнів.

На шпальтах газет друкували короткі повідомлення про суди, описуючи предмет розгляду (тобто саме порушення), а також застосований до порушника захід. Публікація в

пресі таких повідомлень мала надзвичайно важливий дисциплінуючий та виховний ефект, оскільки доносила цю інформацію до широкого кола зацікавлених читачів та формувала їх ставлення до подібних дій та бачення власного сценарію поведінки за ґратами. Вирок товариського суду міг обмежуватися різноманітними формами колективного осуду через винесення суворої догани, занесення на «чорну дошку» тощо. Ув'язненого порушника могли позбавити наявних розваг – на встановлений термін забороняли відвідувати лекції, театральні вистави, приймати участь у інших культурно-просвітницьких заходах. У разі більш значних дисциплінарних порушень в'язні могли бути на певний час позбавлені права на побачення із рідними чи передачі від них, або втрачали шанс на скорочення терміну перебування за ґратами (їм відмовляли у зарахуванні двох робочих днів за три, позбавляли права на умовно-дострокове звільнення тощо). Тих, хто потрапляв під категорію «невиправних» відправляли до ізолятора спеціального призначення (останній був створений та почав працювати з 1 жовтня 1925 р. у Ахтирці) [31]. Не менш виховний вплив такі публікації мали і для тих читачів, що були на волі, бо надавали інформацію щодо групового осуду тих, хто порушує правила колективного співжиття.

Як проходили означені суди, що ставало предметом розгляду та які виносилися вироки розглянемо на прикладі низки публікацій. У Ямпільському будинку примусової праці ув'язненого Гуліна судили за негігієнічність: *«5-го січня було запропоновано 8 камері збиратися в лазню. Староста камери розпорядився з камери в лазню посуд не брати. Однак ув'язнений Гулін не послухався старости та взяв у лазню ряску, з якої їли ув'язнені та тримали в ній питну воду. На суді Гулін заперечував факт взяття з собою ряску, але показаннями свідків це було спростовано. Суд виніс йому догану із суворим попередженням»* [32]. У цьому ж бупрі ув'язненого Гусака осудили за крадіжку з спільного котла: *«Ув'язнений Гусак чергував на кухні. Він добросовісно охороняв казенну їжу від розкрадань, але йдучи сам спробував приховати ¼ фунта сала й цибулину. На суді, що проходив за участі сторін, він казав, що сидить в бупрі недавно, ніколи до того ані товариськими, ані іншими судами не судився (крім того суду, який засудив його на три місяці ув'язнення), сам він селянин і за весь цей час не отримав жодної передачі. Каючись він попросив суд про поблажливість. Прийнявши до уваги каяття Гусака, суд приговорив його до товариської догани з відстороненням від чергувань на кухні»* [33].

Як бачимо, світ ув'язнених ставав суспільством в мініатюрі, де при значній скупченості людей на невеличкому просторі та через брак необхідних предметів та їжі з усією силою загострювалися проблеми колективного буття. У одній камері могло бути в середньому 40-60 ув'язнених, кожен із своїм характером, уявленнями про власні права та права інших, фізичними можливостями, планами на майбутнє тощо. За таких умов майже в кожній камері стихійно напрацьовувалися правила колективного співжиття, що відповідали груповим уявленням про справедливість, і які корегувалися «зовнішньою» точкою зору слідчих, присяжних, обраних з середовища в'язнів, але вже не однієї камери, а усього пенітенціарного закладу.

У двох наведених прикладах бачимо порушення такого типу, коли хтось із ув'язнених намагається отримати для себе те, що не може бути доступним для всіх. Подібні дії одразу ж обмежувалися засудженням з боку групи. Відмітимо також і те, що така форма, як колективний суд, дозволяла «випустити пар» у формі регламентованого соціального спектаклю із публічним осудом, знижуючи можливість камерної розправи та жорстокої помсти, які могли бути кваліфіковані як нові злочини, погіршити подальші умови утримання, подовжити строки перебування за ґратами таким «месникам» від камерного колективу тощо.

В попередніх прикладах мова йшла про порушення колективного співжиття. Предметом товариських судів ставали й прояви порушення встановленого регламенту перебування у виправно-трудовах інституціях. Так, в Миколаївському бупрі у 1926 р. розглядали справу двох ув'язнених жінок, що виготовили гральні карти та почали ними грати: *«На відкритому повітрі, серед квітів та зелені великого двору нашого бупру*

відбувся товариський суд у присутності більш ніж 300 ув'язнених. Слухали справу щодо звинувачення ув'язнених Бабич Ксенії й Ткачук у виготовленні та грі в карти. Не дивлячись на те, що підсудні на суді поводитися демонстративно, сміялися та порушували порядок, глибока увага, тиша, зацікавленість й спокій серед решти ув'язнених говорили не на користь звинувачених, а свідчили про те, наскільки товариський суд зріс та зміцнів. «Клопотати перед наглядовою та розподільчою комісіями про ненадання умовно-дострокового звільнення першої та про відмову у зняття суворої ізоляції для другої звинуваченої» - ось вирок нашого товариського суду. Це перший випадок у стінах нашого виправно-трудового закладу, коли виборний суд ув'язнених клопоче про ненадання умовно-дострокового звільнення тих ув'язнених, які своїми діями підривають у корні морально-виховну роботу. Хай тепер усі знають, що невиправним картярам й хуліганам не буде умовно-дострокового звільнення» [34]. Азартні ігри були суворо заборонені у місцях позбавлення волі, однак перебування в камері протягом доби з невеликою за часом прогулянкою (в середньому від півгодини до години на день) та за відсутності роботи, створювало умови для творчих пошуків заповнення вільного часу у закритій камері. З огляду на специфічний контингент населення пенітенціарних установ, заповнення вільного часу могло носити у тому числі і кримінальний характер. Подібні дії треба було викорінювати від самого початку, що й зумовлювало більш суворі вирoki товариських судів за звинуваченнями у азартних іграх, бійках, хуліганстві, знущаннях, татуюванні тощо.

Іншим компонентом перевиховання ув'язнених було створення в них відчуття, що своїми колективними діями та журналістською діяльністю вони можуть чинити вплив на реалізацію виправно-трудової політики та умови утримання у місцях позбавлення волі.

Низка публікацій, що стосувалися **умов утримання та умов праці** носили переважно критичний характер. Однак, нагадаємо, що це був простір дозволеної адміністрацією критики, що й зумовлювало її вектор. Представники адміністрації місця позбавлення волі у таких журналістських сюжетах фігурують осторонь описуваної ситуації, виступають у ролі тих, хто не помітив наявної проблеми і мусить звернути на неї увагу, або взагалі не пригадуються у сюжеті: «В сучасний момент наш бупр дуже перевантажений людністю. Ув'язнені при своїх тяжких обставинах, не мають ні одягу, ні ліжок, тому й примушені валятися на підлозі. На працю не викликаються, бо такої нема: майстерні малі й охопити всіх ув'язнених не можуть. Повітря в камері тяжке й камери не провітрюються, бо більшість в'язнів голі, крім того кепське харчування: 1 ¼ фунта хлібу, ополоник супу, ложка каші й окріп без заварки та цукру ще більш погіршує стан їх здоров'я, тому в'язні слабують. В достаток до всього є певна кількість неписьменних, що залишилися поза школою й не втягуються останньою по тій же причині, що й школи перевантажені» [35].

У поле критики потрапляли якість їжі, або її відсутність: «Є циркуляр виправно-трудового відділу № 54. В ньому говориться про два блюда обіду, про різноманіття їжі, про 1 ½ фунтах хліба, про холодну вечерю та про інші добрі речі. У нашому ж бупрі (Харківський бупр № 1) є лише циркуляр, а не його виконання. А циркуляр написаний ґрунтуючись на постанові ВУЦВК про харчове постачання ув'язнених. Виникає питання, для якої мети пишуться циркуляри?» [36].

Нарікання викликали й погані умови для особистої гігієни. Так, низка матеріалів з житомирського бупру, надана в газету лікарем Я. Крижаком (з заміток невідомо, був він представником адміністрації чи ув'язненим), закликала адміністрацію шукати заходів щодо покращення гігієнічних умов як для чоловіків, так і для жінок, створюючи для останніх особливі умови в силу їх фізіологічних особливостей: «У кожної жінки буває кожні 3-4 тижня місячні очищення (регули), а у багатьох жінок бувають ще й білі, тож відвідування лазні 1 раз на місяць чи 1 раз на 1 ½ місяця для них замало. Регули можуть бути одразу після лазні, й чекати її цілий місяць з гігієнічної точки зору погано. А тому

необхідно давати можливість жінкам ходити в лазню або купатися під душем у карантинах раз на тиждень» [37].

В цілому скаржилися на перевантаженість бупрів; брак ліжок, через що ув'язнені були змушені спати або на підлозі, або взагалі під нарами; жахливі санітарні умови (неможливість прати білизну, нерегулярне відвідування лазні, відсутність посуду, утримання хворих разом із здоровими, помийні ями чи смітники під вікнами камер, засилля паразитів; погане повітря та короткі прогулянки, незадовільна медична допомога та ін.); високу конфліктність через перевантаженість камер; погану їжу тощо.

Важливими питаннями для ув'язнених були *організація праці та її умови*. На середину 1920-х років адміністрації місць позбавлення волі в середньому вдавалося знайти роботу майже для половини ув'язнених. Однак виникали серйозні проблеми з умовами праці, оплатою роботи та зарахуванням трудовнів. Саме ці моменти потрапляли у коло уваги комкорів, у замітках яких оприлюднювалися подібні факти. Приміром умови праці у Харківському бупрі № 1 описувалися наступним чином: *«У нас на виробництві мається кравецька майстерня, де працює 60 чоловік в'язнів, та чоловік десять до цього було з волі. Помешкання, в якому доводиться працювати, не опалюється, у вікна чуть тільки сніг не курить, а тому звісно яка праця: добре одягненому працювати не зручно, та правду кажучи в'язневі й ні віщо добре одягнутися хоч-би він і хотів, і от як більшість роздягнута, то день працєю, а десять болій. Так воно і є в нас. Я гадаю, що охорона праці повинна нам допомогти»* [38].

Проблема організації робіт при бупрах болюче була по ув'язнених, оскільки відсутність роботи позбавляла їх можливостей умовно-дострокового звільнення. Погіршував ситуацію і повільний розгляд справ наглядовими та розподільчими комісіями. Ув'язнені, відбувши третину строку, місяцями очікували рішення наглядової комісії (хоча за виправно-трудоим кодексом був визначений термін розгляду подібних справ – один місяць). Наступним кроком стало очікування рішення розподільчої комісії, що тягнулося не менше, через відсутність регулярних засідань. Особливо боляче це било по селянах, які розраховували повернутися додому до початку сільськогосподарських робіт [39]. Та й узагалі, подібне очікування людини, що відчуває близьке звільнення, було надзвичайно складним випробуванням.

Навіть за умов організації робіт, далеко не всім ув'язненим вдавалося відчутти на собі результативність застосування виправно-трудоого кодексу: *«Працюючи тривалий час на виробництві, у конторі, культі й інших місцях, та працюючи не місяць, а майже роки, більшість з нас досягли з великими зусиллями кваліфікації. Дочекалися ми й Виправно-трудоого кодексу, а у ньому й 118 ст., яка передбачає зарахування робочих днів 2 за 3. Кожному з нас комісія щодо зарахування робочих днів склала акти про робочі дні, передавши означені у Наглядком (наглядову комісію – О.М.), який у свою чергу порушив клопотання про залік робочих днів перед відповідною інстанцією. На жаль, по 2 місяці лежать наші заліки й немає жодного результату. Багатьом підійшла вже і без усяких заліків 1/3 строку й, не знаючи наслідків порушених клопотань, змушені подавати вже від себе прохання про умовно-дострокове звільнення. Дивно, навіщо витрачено було стільки праці й коштів, коли жодної користі немає від того ув'язненим!»* [40].

Газетні повідомлення ув'язнених, прозаїчні та поетичні, були просякнуті очікуванням від роботи наглядових та розподільчих комісій, нерозумінням ситуації надання дострокового звільнення одним, та відмові для інших:

... Скоро досрочное уж ожидается
Вот уж на днях Распредком,
Ясной картиной в очах представляется
Воля, семья – родной дом...
Что-то меня впереди ожидает?
Хочешь вперед угадать.
Может – «представят», кто его знает?

А может быть, вдруг – «отказать»!..
Ночи какими-то долгими кажутся,
Нету желания спать.
Думаешь, думаешь, мысли не вяжутся,
Уж начинает светать... [41]

Означені публікації, що містили в собі критику щодо роботи означених комісій, спровокували доволі гучний захід, здійснений Виправно-трудовим відділом НКВС. Останній розіслав на місця обіжник щодо організації публічних засідань Наглядових та Розподільчих комісій із залученням до їх роботи ув'язнених [42]. Відтепер на цих засіданнях повинні були бути присутні не лише ті ув'язнені, справу яких розглядали, а й інші. Для останніх таке публічне засідання ставало певною мірою тренуванням перед розглядом власної справи – вони могли чути, які питання задає комісія, що приймає до уваги під час розгляду справи тощо. Завдяки цьому посилювався виховний ефект, оскільки людина, що жадала волі, вочевидь починала поводитись відповідно до тих вимог, що висувалися до ув'язнених та очікуваного результату їх виправлення.

У просторі місць позбавлення волі вирувало життя – наповнене подіями, сповнене відчуттям неволі та надії на отримання свободи, очікуванням вісточки з волі або побачення з рідними. Життя продовжувалося й тут – в тюрмі навіть народжувалися діти.

У вересні 1926 р. Харківський бупр № 1 святкував «октябрини» – в ув'язненій народилася дівчинка. Жінка, селянка Курської губернії, була засуджена разом із чоловіком на 10 років ув'язнення за вбивство. Після зняття суворої ізоляції, вони разом працювали на вільних роботах у сільськогосподарській колонії. На момент народження дитини обидва відсиділи лише по 4 роки та перебували у різних бупрах. Урочистість цього заходу, гучне ім'я Нінель для новонародженої (на честь В.І. Леніна), подарунки та аплодисменти, напевно, ще більше посилювали горе матері, яка за існуючими правилами мусила розлучитися із дитиною та решту відведеного строку ув'язнення чекати на зустріч на той момент вже з дорослою та майже чужою дитиною, що зростала не на її очах та виховувалася іншими людьми.

І такі публікації теж мали неабиякий виховний ефект, доносячи до читачів головну думку утримання від злочину через своєчасне розуміння його наслідків: «Відповідаючи на всі привітання винуватиця торжества ув'язнена Житеньова заявила: «Дорогі товариші! Чотири роки я просиділа за свій тяжкий злочин. Ніколи не думала я про таку честь, яку ви організували для моєї дитини. Все своє життя покладу на те, щоб моїй дитині не прийшлося пережити те, що випало на мою долю». Більше вона говорити не могла – розридалася та впала у крісло» [43].

На шпальтах означених газет проявився ще один надзвичайно цікавий аспект тюремного буття. Це питання **співжиття у одній камері кримінальних злочинців та представників каральних органів та партійців**. Це особлива ситуація, коли у просторі тюрми змішуються два світи – світ злочинців та тих, хто був покликаний з ними боротися. У більшості бупрів існували спеціальні камери для радянських працівників, що певною мірою згладжувало означену проблему. Однак перевантаженість місць позбавлення волі у купі із ставленням до в'язнів адміністрації породжували складні ситуації. У замітці із заголовком-криком про допомогу, зокрема зазначалося: «У Проскурівському бупрі колишні працівники каральних органів, що тут утримуються, переживають різноманітні утиски від бандитів, які все ще бачать в них ворогів. Нерідкими є випадки побиття колишніх працівників міліції й розшуку, майже систематично буває здирництво та крадіжки. Боїшся вийти на двір до вітру: тобі погрожує отримання удару з-за рогу. Адміністрація каже, що нічого не можна зробити, оскільки перевантаженість на 100 відсотків і нема куди розсадити ув'язнених. Хто нам допоможе?» [44]. Не менш вражаючими були «подорожні записки» покараного колишнього начальника міліції Ксенофа Голубчика-Чернова: «За час, доки доставлено мене по етапу зі Сталінського до Коростеньського бупру, прийшлося пережити немало і тепер, опам'ятавшись трохи,

хочу поділитись своїми «враженнями з подорожі». Прибувши до Артемівського бунру, я перш усього прохав вартового помначбунру помістити мене, як бувшого начміліції, в камеру рад робітників. Але останній став кричати на мене, що, мов, я йому вказую й помістив мене в камеру, де були уркагани та бандити. Тут мене зараз накрили рядном, розділи, розбули, забрали всю одягу, гроші й дали добрих стусанів. Залишився в одній сорочці. Ранком подаю заяву начбунру, але відповіді не мав протягом 2-х тижнів. Так і виїхав. Довго прийдеться пам'ятати Артемівський бунр тому, хто побував в ньому. Не краще й у Київському Ч.2. Прибувши сюди, мене разом з іншими радробітниками посаджено в таку саму камеру, як і в попередньому бунрі, тобто до уркаганів, брати в мені нічого вже було. Зате надивився я на гру в «кота» та «велосипед». Що за дикість, не можу дати й сам собі відповіді. Словом, наслідки цієї «забави» такі: від першої на спині, а від другої між пальцями на ногах постають піхури. Перші від ударів, а другі від запаленого між пальцями паперу. Кричати, аби хтось порятував у час такого знущання неможна, як рівно не можна поскаржитись адміністрації. Остання знає про це й ніяких заходів не вживає. Подав я було заяву, але відповіді за 3 тижні не одержав. А то якось заходить начбунру до нас у камеру, ми й питаємо: «Чи скоро нас переправлять?». «Та сидить, чорт же Вас не хапає, маєте ще час!». Так відповіда начбунру на запитання в'язнів. Не подаба так відповідати партійному робітникові та ще й людині, яка стоїть на чолі виправно-трудової установи» [45]. Тож виходило, що представник радянської номенклатури, який «видав з обійми», не отримував більше допомоги від тієї влади, на користь якої він до того працював. Подібні ситуації правили за поганий приклад для працюючих, оскільки утворювали у них відчуття незахищеності та тимчасовості свого статусу й, відповідно, підштовхували до цілком раціональної поведінки, – домовленостей із злочинним світом «по доброму» для забезпечення себе в подальшому.

В цілому ж зазначимо наступне. У тогочасній системі перевиховання злочинців вагомим інструментом була періодична преса про в'язнів та для в'язнів, становлення якої припадає на середину 1920-х років. Матеріали тюремних журналістів підлягали цензурі, однак сама наявність подібних видань створювала умови, за яких в'язні часів непу постійно залишалися у суспільному дискурсі, не перетворюючись на соціальних ізолятів. Завдяки системі примусової праці частина з них працювала разом з вільними людьми. А наявність друкованих видань дозволяла привертати увагу суспільства до внутрішніх проблем та звертатися по допомогу до тих чи інших радянських структур й установ. Завдяки цьому функція перевиховання злочинців належала не лише пенітенціарним установам, а ставала елементом громадської роботи з виправлення та соціальної адаптації окремих членів суспільства, що опинилися за ґратами.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена динамика пенитенциарной политики советской власти в годы непа от открытости и гражданского участия в процессе перевоспитания преступников до постепенного закрытия советской тюремной системы для внешних общественных воздействий. На протяжении 1920-х гг. проблемы содержания заключенных, вопросы их перевоспитания были активно представлены в публичном дискурсе, становились предметом профессиональных дискуссий и объектом влияния общественных организаций. К концу 1920-х гг. пенитенциарная система советской Украины становится закрытой для общества, в том числе и по причине свертывания многотиражной прессы для заключенных.

SUMMARY

The article shows the dynamics of prison policy of Soviet power in Ukraine in the years of NEP (New Economic Policy). At the beginning of 1920-ies the prison system was opened for the free citizen who wished to participate in the process of re-offenders of prisoners. The problems of

prisoners, the questions of their correctional rehabilitation had been actively represented in public discourse. These problems became the subject of professional debate and influence object of public organizations. In the end of 1920-ies the Soviet penitentiary system of Ukraine was closed for external social influences.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гродзинский М. Лишение свободы как наказание / М. Гродзинский // Еженедельник советской юстиции. – 1922. - № 8. – С. 4-6.
2. Ширвиндт Е. Пенитенциарное дело в РСФСР в 1924-1925 году / Е.Г. Ширвиндт // Еженедельник советской юстиции. – 1925. - № 50-51. – С. 1529-1533.
3. Штесс А. Криминально-психологические исследования при тюрьме / Альфред Штесс // Еженедельник советской юстиции. – 1922. - № 21-22. – С. 11-12.
4. Якубсон В. Культурно-просветительная работа в тюрьме / В. Якубсон // Еженедельник советской юстиции. – 1922. - № 19-20. – С. 11-13.
5. Якубсон В. Голод и тюремное население / В. Якубсон // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 14-15. – С. 9-11.
6. Якубсон В. Досрочное освобождение в РСФСР за 1921 год. / В. Якубсон // Еженедельник советской юстиции. – 1922. – № 46-47. – С. 7-10.
7. Якубсон В. Несовершеннолетние правонарушители в местах заключения / В. Якубсон // Еженедельник советской юстиции. – 1923. - № 18. – С. 414-415.
8. Лаговьер Н. Организация принудительных работ / Н. Лаговьер // Еженедельник советской юстиции. – 1927. - № 16. – С. 477-478; Лаговьер Н. Практика отпусков заключенным на полевые работы / Н. Лаговьер // Еженедельник советской юстиции. – 1927. - № 24. – С. 734-736.
9. Девиантность и социальный контроль в России (XX – XX вв.) : тенденции и социологическое осмысление / Научное издание. – СПб. : Алетейя, 2000. – 384 с.
10. Мулукаев Р.С., А.Я. Малыгин, А.Е. Епифанов / Под ред. Р.С. Мулукаева д.ю.н. История органов внутренних дел. М.: NOTA VENE Медиа Трейд Компания, 2005. – 336 с.
11. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции /В.В. Лунеев. - М.: Изд-во НОРМА, 1997. – 525 с.
12. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт; [пер. с фр. А. И. Пигалева]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. — 447 с.
13. Редакция. Организация сети корреспондентов / Редакция // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. - № 5 (8). – С. 2.
14. Заключенный А.С. Винницкий допр. Отмечая хорошее, не забывайте и плохое / А.С. Заключенный // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. - № 8 (11). – С. 2.
15. На помощь редколлегии // Голос ув'язненого. Газета культпросвітчастини 2-го відділу Харківського бупру. – 1928. – № 6. – С. 4.
16. ЦДАВО України, ф.5. оп.2, спр. 896, арк. 103.
17. Редакція. Наш путь и задачи / Редакція // Долой преступность. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 9 (12). – С. 1; ЦДАВО України, ф.8, оп. 10, спр. 807, арк. 443.
18. М. Світлова газета / М. // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. - № 2(5). – С. 5.
19. Еще 34 человека грамотных // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 3 (6). – С. 4.

20. Заключенный Дальнозоркий (Бердичевский Допр). Везде ли как у нас? / Заключенный Дальнозоркий // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 3 (6)– С. 4.
21. Еще 34 человека грамотных // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 3 (6). – С. 4.
22. Заключенный Эм. Нем-ский. Культурная работа. На ниве просвещения (Одесский допр) / Заключенный Эм. Нем-ский // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 4 (7). – С. 4.
23. Заключенный Шарков-Синицкий. Прежде и тепер (Старобельский ардом) / Заключенный Шарков-Синицкий // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 4 (7). – С. 4.
24. Заключенный. Пионеры новой исправительно-трудовой политики / Заключенный // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 5 (8). – С. 2.
25. Я.К. Не готовится к спектаклям / Я.К. // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2(5). – С. 5.
26. Житель. Культробота на поповский манер / Житель // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 1 (4). – С. 5.
27. Канарский С. Долой азиатчину / С.Канарський // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 8 (11). – С. 1. (Канарський С. – член колегії НКВС, начальник виправно-трудового відділу – О.М.)
28. Драка в драмкружке // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 4 (7). – С. 4.
29. Циркуляр № 64. Всем исправительно-трудовым учреждениям // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 5 (8). – С. 6.
30. ЦДАВО України, ф.8, оп.10, спр. 807, арк. 18, 21-23.
31. ЦДАВО України, ф.5. оп.2, спр. 896, арк. 73.
32. За негигиеничность // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2 (5). – С. 5.
33. За кражу из общего котла // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2 (5). – С. 5.
34. Заключенный Заболотный. По заслугам (Николаевский допр) / Заключенный Заболотный // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 8 (11). – С. 3.
35. Камкор Л.Т. Про наше життя (Київський бупр Ч.2 Ц) / Камкор Л.Т. // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2(5). – С. 5.
36. А.К. Циркуляр № 54 / А.К. (Харьковский допр № 1) / А.К. // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2 (5). – С. 5.
37. Крыжак Я. Надо позаботиться о женщинах / Я. Крыжак // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2 (5). – С. 5.
38. Панченко Ів. А. Охорона праці, обізвиись! / Ів.А.Панченко // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2 (5). – С. 5.
39. Заключенный Е.М. Как быть? / Заключенный Е.М. // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 5 (8). – С. 2.

40. Нечаюк Г., Заключение Винницкого допра. Перед досрочным / Г. Нечаюк // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 5 (8). – С. 5.
41. Там само.
42. Бузань. Роль и значение открытых заседаний / Бузань // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 8(11). – С. 1.
43. Платонов И. Октябрины в допре / И. Платонов // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 8(11). – С. 6.
44. Райгородский. Кто поможет? / Райгородский // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 2(5). – С. 5.
45. Голубчик-Чернов К. Геть безчинство (Коростеньский бупр) / Ксеноф Голубчик-Чернов // Долой преступность. Литературная газета-журнал. Орган Культ-Просвет Инспекции ИТО-НКВД УССР. – 1926. – № 8(11). – С. 3.

Міхеєва О.К. «Голос в'язня»: тюремна тематика в публічному дискурсі України часів непу // Історичні та політологічні дослідження (Донецьк : Вид-во ДонНУ). - 2011. - № 1-2 (47-48). – С. 242-255.